

हायन्स जोर्गेनसन् : युरोपमा नेवारी अध्ययनका अग्रणी

—ईश्वरमान रञ्जितकार

मल्लकालमा उन्नतिको चरमसीमामा पुगेको र देशभाषा तथा राजभाषा नामले विकासका विभिन्न क्रमहरू पूरा गर्दै अगाडि बढेको नेवारी भाषाले पारस्परिक कलहमा व्यस्त रहेका नेपाल उपत्यकाका तीन मल्ल राज्यहरूलाई एक सानो पहाडी राज्य गोर्खाका शासक पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरणको क्रममा सन् १७६९ मा कब्जा गरेपछि राजकीय भाषाको प्रतिष्ठा गुमायो भनी कृष्णप्रकाश श्रेष्ठ नेपाल भाषा साहित्यमा उल्लेख गरेका छन् ।

शाह राजा राजेन्द्रवीरविक्रम शाहले “महासत्वोपाख्यान” नामक नाटक नेपाल भाषामा लेख्नु बाहेक राज्यस्तरबाट नेपाल भाषालाई सम्झन आवश्यक ठानिएन... तर राणाकालमा नेपाल भाषा माथि यतिसम्म खुला दमन गरियो कि शायद आजसम्म विश्वमा उदाएका कुनै पनि तानाशाहहरूले एउटा जाति सखाप पार्ने यस्तो निर्लज्जतापूर्ण कार्य गरेको छैन होला । वास्तवमा भाषा, लिपि र साहित्यजस्तो राष्ट्रिय सम्पत्तिमाथि दमन गर्ने राणा शासकहरूको निरंकुशता आर्डिसिरिंग हुने खालको थियो भनी ओमप्रसाद धौभडेलले लेखेका छन् ।

तत्पश्चात सन् १८४६ मा राणा परिवारले देशको शासनको बागडोर हत्याएपछि विशेष गरी श्री ३ महाराज चन्द्रशमशेर (वि.सं. १९५८-८६) को समयदेखि त यस भाषामा लेखिएका कागजपत्रहरूको कानुनी मान्यतासमेत समाप्त हुन गयो । यस भाषामा साहित्यिक क्रियाकलाप त के सामान्य लेखपढसमेत समाप्त हुन गयो । नेवार बुद्धिजीवीहरूले देवमन्दिरहरूमा आश्रय लिन बाध्य हुनुपथ्यो र मुख्यतः धार्मिक चरित्रका कविता र भजनहरूकै रचनामा उनीहरूले आफ्नो प्रतिभा लगाउनुपथ्यो भन्ने उल्लेख कृष्णप्रकाश श्रेष्ठले गरेका छन् ।

यस भाषाप्रतिको यस्तो दमन नीतिलाई पनि प्रतिकार गरेर केही युवा नेवार साहित्यिकहरूले जीउज्यानको कुनै वास्ता नगरी निरन्तर रूपमा यसको साहित्यको विकासमा आफूहरूलाई न्यौछावर गरी छाडे । त्यसैले ती व्यक्तिहरूलाई यस भाषा साहित्यको पुनर्जागरण कालका प्रतिनिधित्व गर्ने भनी माध्यमिक नेवारी साहित्यको इतिहासमा “पाँच स्तम्भ” अथवा “पाँच महारथी” को रूपमा स्मरण गर्ने गरिएको छ, ती हुन्-

- (१) निष्ठानन्द बज्राचार्य (ने.सं. १७८-१०५५) नेवारी गद्य साहित्यका प्रतिनिधि
- (२) सिद्धिदास अमात्य (ने.सं. १८७-१०५०) नेवारी गद्य साहित्यका प्रतिनिधि
- (३) जगत्सुन्दर मल्ल (ने.सं. १००२-१०७२) नेवारी शैक्षिक क्षेत्रका प्रतिनिधि
- (४) योगवीर सिंह (ने.सं. १००६-१०६२) नेवारी सामाजिक जागरणका प्रतिनिधि
- (५) धर्मादित्य धर्माचार्य (ने.सं. १०२२-८३) नेवारी पत्रकारिताका जनक

नेपालभित्र यस भाषाप्रति दमन भइरहेको समयमा भौगोलिक दृष्टिले नेपालबाट धेरै टाढा सुदूर युरोपको एउटा देश डेनमार्कजस्तो अलगै भाषा, अलगै साहित्यिक, अलगै सामाजिक परम्परा र स्थिति भएको ठाउँमा बसेर स्वतन्त्र रूपले नेपालीको अध्ययन गरी यसको प्रचार प्रसारमा डा. हायन्स जोर्गेनसन् नामक व्यक्ति लागिपरे । उनको त्यस कार्यप्रति कृतज्ञता प्रकट गरी काशीनाथ तमोटले “नेपाल भाषाया पुनरुत्थापक डा. हायन्स जोर्गेनसन्” शीर्षकको आफ्नो एउटा लेखमा उनलाई नेपाल भाषाको पुनरुत्थापक भनेर सम्मान गरेका छन् ।

उपर्युक्त व्यक्तिहरूले साहित्य साधना गरिरहँदा युरोप महादेशको नैऋत्य कोणमा रहेको एउटा देश डेनमार्कमा हायन्सले गरिरहेको कार्यको संयोगको तुलना गर्दै तमोट पुनः लेख्छन्- “नेवारीको अध्ययनमा आफूलाई समर्पण गरिरहेका हायन्सले यस भाषाको बारेमा टिप्पणी जम्मा गरिरहँदा निष्ठानन्द बज्राचार्यले ललितविस्तर (१०३०-३४) पुस्तक प्रकाशित गरे । जगत्सुन्दर मल्लले इसपवं दयेका तःगु बाखं (१०३५) प्रकाशित गरे । त्यस्तै

सिद्धिदास अमात्यले सज्जनहृदयाभरण (१०४०) प्रकाशित गरे उनले लेख प्रकाशित गर्दाताका धर्मादित्य धर्माचार्य (१०२२-८३) ले बुद्धधर्म व नेपालभाषा (१०४५-५०) नामक पत्रिका भारतको कलकत्ताबाट प्रकाशित गरिरहेका थिए । जोगेनसन्को बृहत् लेख नेवारीको शब्दकोष निर्माण गर्ने एउटा प्रयास (१०४२) प्रकाशित हुँदा योगवीर सिंहको नेपाल भाषा (१०४८) शीर्षकको कविता प्रकाशित भयो । सो कविताको अन्त्य यसरी गरिएको छ -

नेपाल भाषा जीर्ण भएको अल्सी नमानी सपारौं
भारतीय शास्त्र भवनबाट मान यसलाई दिन लगाऔं ।

यसै पृष्ठभूमिमा जिन्द्रगीमा नेपालमा कहिल्यै नआई, कुनै पनि नेवारसँग प्रत्यक्ष भेटघाट नै नगरीकन पनि स्वतन्त्र रूपमा नेवारीको अध्ययन गरी युरोपमा यस भाषाको प्रचारप्रसारमा महत्वपूर्ण योगदान दिनुहुने डा. हायन्स जोगेनसन्को संक्षिप्त परिचय यस लेखमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ । यिनै हायन्स जोगेनसन्को जीवन वृत्तान्तसम्बन्धी एउटा लेखमा सुश्री पाउलीले उनलाई “नेवारी अध्ययनका अग्रणी” भनेका छन् ।

हायन्स जोगेनसन्को जन्म नेपालबाट धेरै टाढा पर्ने युरोपेली महाद्वीपको उत्तरी भूभागमा अवस्थित डेनमार्कको ओस्कबोल नजिकको एउटा गाउँमा सन् १८८६ मार्च ४ का दिन भएको थियो । यो गाउँ आल्सको उत्तरी भू-भागमा पर्दछ । उनका बाबु र आमाको नाम “जेम्स” तथा “हेलेन” हो । उनको जन्म एउटा हुनेखाने किसान परिवारमा जेठो छोराको रूपमा भएको थियो चारैतिर उर्वरा जमिनले घेरिएको हुँदा यो परिवार राम्रो आर्थिक अवस्थामा जीवन निर्वाह गर्दथ्यो ।

हायन्सले आफ्ना दुई भाइहरू पाउन र जेन्ससँगै ओक्सबोलको आफ्नै गाउँघरको पाठशालामा प्राथमिक शिक्षा हासिल गरे । पढाइमा लगनशील भएको हुँदा घरमा एकजना शिक्षक पनि राखिएको थियो । त्यसपछि उनी हाडेरस्लाभस्थित ऐतिहासिक महत्व रहेको ग्रामर स्कूलमा भर्ना भए । यो स्कूल सन् १५६७ ताका ड्यूक हायन्स द एल्डरले स्थापना गरेका थिए । यही ग्रामर स्कूलबाट सन् १९०६ को मार्च महिनामा उनले विज्ञता प्रमाणपत्र हासिल गरे । त्यसपछि उनले कील, मार्बर्ग तथा म्युनिखका विश्वविद्यालयहरूमा शास्त्रीय भाषाविज्ञान र तुलनात्मक भाषाशास्त्रको अध्ययन गरे । उनी दर्शनशास्त्र र इतिहासका प्रवचन कक्षहरूमा उपस्थित हुनुको साथै रूसी र मंगोलभाषासहित बहुभाषा अध्ययनमा प्रवृत्त भए । केही समयपछि उनले संस्कृत भाषाविज्ञान पढ्न थाले । सन् १९०९ मा कील विश्वविद्यालयमा एमील सीग संस्कृतको प्राध्यापकमा नियुक्त भएपछि उनकै निर्देशनमा हायन्सले मन्त्र ब्राम्हणको दोस्रो प्रपाठकको संस्करणमाथि खोजमूलक विवेचना लेखे । सामवेदीय परम्पराका यी दुईटा प्रपाठहरूमा छान्दोग्यपनिषद्को घरेलु शास्त्रविधिसम्बन्धी २४९ वटा मन्त्रहरू परेका छन् । यही नै उनको विवेचनात्मक शोधग्रन्थ थियो । यसैमा उनलाई सन् १९११ डिसेम्बर ७ का दिन प्रशंसापत्र सहित विद्यावारिधिको उपाधि प्रदान गरियो ।

सन् १९१२ मा हायन्सले बर्लिनको लोक साहित्य सङ्ग्रहालयमा काम पाए । उनले सन् १९१३ मा कोपेनहेगनको नेशनल म्युजियममा नोकरीको लागि प्रयास गर्दा पाउन सकेनन् । त्यसैले उनी बर्लिनमै बसे । भाषा शास्त्रको सामान्य अध्ययन गरी संस्कृत भाषाको राम्रो ज्ञान हासिल गरेर, र आफ्नो शोधमूलक विवेचना लेख्दाताकाको पाण्डुलिपिहरूको अध्ययनसमेतबाट एक प्रकारले आफू तयार भैसकेको हुनाले म्युजियममा काम गर्नुको साथै उनले अनुसन्धान कार्यतिर पनि लाग्ने अवसर पाए । यसभन्दा अघि उनले तिब्बती अथवा नेवारी भाषासँग परिचित नभएको कारणले उनले फेरि शुरुदेखि नै दोहोर्‍याउनु पन्थो ।

संशोधन मण्डलबाट बराबर युरोपमा गई अनुसन्धान गर्नु हुने महेशराज पन्तको विचारले काशीनाथ तमोटसँग कुनै बेला अन्तरङ्ग कुराकानी भएअनुसार हायन्स जोगेनसन् आदि युरोपका ठूला भाषाहरूबाट पीडित उत्तर युरोपीय स्थानीय भाषाभाषीहरूमा दक्षिण एसियाका उपेक्षित स्थानीय भाषाहरूको अध्ययनमा समानधर्मी भावले अध्ययन गर्ने प्रवृत्ति देखिएको कुरा यस लेखकलाई बताएका छन् ।

हायन्सले नेवारी पाण्डुलिपिमा ईशाको चौधौं शताब्दीताका संस्कृत र नेवारीमा सन १३६० मा लेखिएको सबैभन्दा पुरानो मानिएको हितोपदेश लोकसाहित्य सङ्ग्रहालयबाट पढ्न पाए । सो ग्रन्थको मितिबारे नेपालभाषा शब्दकोष निर्माण समितिबाट निर्मित प्रकाशोन्मुख बृहत् प्राचीन नेपालभाषा शब्दकोशको स्रोतग्रन्थको रूपमा राख्न गम्भीर अध्ययन गर्दा सो सम्बन्ध ई.सं. १३६० (ने.सं. ४८०) को नभई ने.सं. ६ ? ९१) भएको प्रमाणित हुन आएको छ । सोसम्बन्धी विस्तृत परीक्षण श्रीमती ज्वाला स्थापितले सो हितोपदेशबारे नेपालभाषा एम.ए. अनुसन्धान प्रबन्ध लेख्दा (ने.सं. ११०९) गर्नुभएको हो । अरू नेवारी पाण्डुलिपिहरू राजकीय पुस्तकालय रहेका छन् । यस क्षेत्रमा उनले जति अनुसन्धान कार्य गर्ने अवसर पाए ती सबै साधनसम्पन्न पुस्तकालयहरू एवं बर्लिनका अन्य प्राज्ञिक संस्थाहरूमा रहेका सीमित सामग्रीका आधारमा उपलब्ध ग्रन्थहरूबाटै गर्न पाए । यो उनको एकलौटी पेशाजस्तो हुन गयो । उनले स्वतन्त्र रूपले यो भाषाको विशेष अध्ययन गर्ने अवसर पाए ।

त्यसपछि सन् १९१४ मा प्रथम विश्वयुद्ध छोडियो । वर्षको अन्त्यतिर हायन्सलाई सेनामा बोलाइयो । उनलाई पहिले ब्रान्डेनवर्ग र पछि बर्लिन नजिकै डोबेरित्जमा अफिसरहरूको क्याम्पमा खटाइयो । त्यहाँ बसेदेखि उनको खुट्टामा रोग लाग्यो । उपचारको लागि केही समयसम्म उनी क्याम्प अस्पतालमा बसे । यसले गर्दा सैनिक सेवामा लाग्न नपाउनुको साथै म्युजियम र पुस्तकालयको अध्ययनबाट उनी टाढै रहे । त्यहीँ बस्दा पनि उनले आफैले नयाँ सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेको ध्वनिशास्त्र लिपि प्रयोग गरेर क्षेत्रीय उप-भाषामा एउटा परिचयात्मक लेख लेखे । पछि उनलाई स्नायविक रोग लाग्यो । उनको कान्छो भाइ जेन्स २१ वर्षकै उमेरमा फ्रान्समा मरेको खबर सुनेपछि उनलाई साँझै दुःख लाग्यो । जुन १९१५ मा उनलाई लेफ्टनेन्ट दर्जामा बढुवा गरेर रूसी मोर्चामा खटाइयो । त्यसको १५ दिनपछि नै रोग फुन् सान्धो भयो । केही दिन अस्पतालमा रहँदा पनि नतङ्गिएपछि उनका जागिर छुट्यो । सन् १९१५ को अन्त्यतिर उनी म्युजियममा आफ्नै काममा फर्के अनि नेवारीको अध्ययनमा एकाग्र भई लागे ।

जोर्गेनसन् लोकसाहित्य संग्रहालयमा वैज्ञानिक अदक्ष मजदुरको रूपमा जागिरे भए र मलाया द्वीपसमूहका भाषाहरूको अध्ययनमा लागे । पछि १९१२ अक्टोबर १ मा डब्लु. सिस्लिडले सम्भालिराखेको पद पाए । उनले अल्बर्ट गुइनवेडेको निर्देशकत्वमा काम गरे जसले उनको भाषासम्बन्धी योग्यताको उचित कदर गरेर धेरै अनुकम्पा गरे । जोर्गेनसन् फौजी नोकरीबाट पदमुक्त भए पनि पुनः नियुक्ति पाउनको लागि दिएको निवेदनको गुइनवेडेलले सिफारिस गरी दिन आनाकानी गरेनन् । सन् १९१६ को नववर्षको लगत्तै जोर्गेनसन् सेनाको काममा फर्के र सोही पदमा १९१९ को मार्चसम्म रहेर काम गरे ।

म्युजियममा बसेर नेवारी अध्ययन गर्ने काममा उसको सैनिक पेशाले कुनै बाधा पुऱ्याएन । उनी आफ्नै ढंगले भाषासँग परिचित हुन पुगे । उनले यस भाषाको विवरण र पाठको संस्करण तयार पारे । यसबाहेक माथि उल्लिखित म्युजियममा रहेको हितोपदेशबाहेक रोयल प्रुसियन लाइब्रेरीमा रहेका अन्य चारवटा पाण्डुलिपि पनि उनले अध्ययन गर्ने अवसर पाए । त्यसमध्ये एउटा थियो वेतालपञ्चदशतिका नेवारीको संशोधित पाठ । यसबाट जोर्गेनसन्ले दुइटा कथाहरू सम्पादनसहित जर्मन भाषामा अनुवाद गरी नेवारी भाषाको ज्ञानमा केही योगदान शीर्षकको लेख प्राच्यविद्यासम्बन्धी जर्मन ओरिएन्टल सोसाइटीको पत्रिका शभप्तकअजचषत मभच म्भगतकअजभल :यचनवकविलमष्कअजभल न्भकर्भाअजवात संक्षेपमा शःन (जेडडीएमजी) को खण्ड ७५ (१९२१) मा प्रकाशित गरे । त्यही पत्रिकामा यसभन्दा अघि खण्ड नेवारी भाषाका अर्का विशेषज्ञ जर्मन विद्वान अगष्ट कोनरादी (लाइपजीग) का दुइटा लेखहरू नेवारी व्याकरण र भाषा परीक्षा (पृष्ठ १-३५) ४५ (१८९१) र खण्ड ४७ (१८९३) मा र संस्कृत-नेवारीको एउटा कोश/मिनाएफले छाडेर गएको सामग्रीको आधारमा (पृ. ५३७-५७३) शीर्षकमा प्रकाशित भइसकेका थिए । उपर्युक्त शब्दकोशका साथै नेपालभाषासम्बन्धी मिनाएफको थुप्रै अप्रकाशित कृतिहरूको संकलन, सम्पादन तथा प्रकाशनका निमित्त उनका शिष्य एकेडेमिशिएन सेर्गेइ फेदोरोबीच ओल्डेनवर्गले सन् १८९१ मा कनरेडीलाई सुम्पेका थिए, जुन भारतको भाषाशास्त्रीय सर्वेक्षण ३, १ (१९०८) मा नेवारी र सगोत्री भाषाहरूबारे नर्वे क्रिश्चियनी विश्वविद्यालयका प्रोफेसर स्टेन कोनोले सर्वेक्षण गरेकोबाट यस भाषाबारे परिचयात्मक स्रोत हुन गयो ।

युद्ध सकिएपछि आफ्नो शारीरिक अवस्था खस्कँदै गएकोले जोर्गेनसन्लाई केही निर्णय गर्नु आवश्यक भयो । उनले जागिरबाट अवकाश लिए र १९१९ को बसन्त ऋतुमा आफ्नै गाउँ आल्स फर्के । तर यो गाउँतर्फको

फर्काइ रमाइलो थिएन । केही मात्रामा निको भए पनि उनको रोग फेरि बल्भियो । केही वर्ष उनले दयनीय अवस्थामा जीवन बिताए । त्यही वर्ष उनका बाबुको मृत्यु भयो र खेतबारी पाउलले सम्हाले । अपाङ्ग सैनिकको रूपमा उनले केही निवृत्तिभरण पाए । तर उनलाई लागेको रोगका बारेमा परिवारका कसैलाई पनि थाहा भएन । मानसिक अस्पतालमा केही दिन बसेपछि उनी काम गर्न सक्ने अवस्थाका भए । उनले कुनै जागिर पाउन सकेनन् र पनि बर्लिनबाट ल्याएका टिपोटहरूमा उनले काम गर्दै रहे ।

त्यसै टिपोटमा आधारित उनको नेवारी शब्दकोष बनाउने प्रयास शीर्षकको लेख १९२७ मा अक्टा ओरिएन्टालिया पत्रिकाको खण्ड ६ मा प्रकाशित भयो । यसभन्दा अघि उनले यसको पाण्डुलिपि रोयल डेनिस एकेडेमी अफ साइन्सेस् एण्ड लेटर्समा पठाएका थिए । तर विल्हेम थोम्सेन र दिनेश एन्डरसनले यो कृति अक्टा ओरियन्टालियामै छापन योग्य ठहर्‍याए । दिनेश एन्डरसनसँग सम्पर्कमा आउनु जोगेनसनको यो कृति अक्टा ओरियन्टालियामै छापन योग्य ठहर्‍याए । दिनेश एन्डरसनसँग सम्पर्कमा आउनु जोगेनसनको लागि अहोभाग्य नै भयो । एन्डरसन धेरै वर्षसम्म उक्त एकेडेमीको सम्पादक हुनुको साथै त्यस बेलासम्म भारतीय भाषाशास्त्रको प्राध्यापक भएर बसेका थिए । उनले हायन्सको अनुसन्धान कार्यको प्रशंसा गरेर कार्ल्सबर्ग फाउन्डेसनबाट उनलाई अनुदानसमेत दिलाए । त्यहाँबाट प्राप्त भएको रकमले इंग्ल्याण्डमा रहेका नेवारी पाण्डुलिपिको अनुसन्धान गर्नमा उनलाई धेरै सहायता मिल्यो ।

मे १९२७ मा हायन्स जोगेनसनले कार्ल्सबर्ग ट्रष्टबाट अनुदान पाए । जुन महिनामा उनी इंग्ल्याण्ड गए र केही महिना क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटीमा रहेका नेवारी पाण्डुलिपिहरू सार्ने कार्यमा समय बिताए । उसले गृहकार्य गर्नको लागि आवश्यकीय सबै सामग्रीहरू शुद्धसँग सार्ने काम गरे । पछिल्लो वर्ष अनुसन्धानको क्रममा फेरि बृटिश म्युजियम र इण्डिया अफिस लाइब्रेरीमा काम गर्न उनी लण्डन पुगे । कार्ल्सबर्ग ट्रष्टले एक प्रकारले उनलाई आजीवन अनुदान नै प्रदान गर्‍यो । ट्रष्टको यसै अनुदानप्रति कृतज्ञ बनेर उनले आफ्ना पहिलो पुस्तकको भूमिकामा लेखेका छन् :

आर्थिक सहयोग प्रदान गरेवापत कार्ल्सबर्ग कोषका निर्देशकहरूप्रति सादर धन्यवाद ज्ञापन गर्नु मेरो सुखद कर्तव्य हुन जान्छ जसबाट सो प्रतिष्ठानले यस ग्रन्थको लागि सामग्री सङ्कलन गरी त्यसलाई विस्तृत रूप दिनमा यथासक्य सहयोग पुऱ्याएको छ ।

उनी खेतको एउटा छाप्रोमा बसेर आफ्ना धेरैजसो समय टिपोटहरूमा बिताउँथे ।

इंग्ल्याण्डमा बसेर अध्ययन गरेको पहिलो परिणामस्वरूप “विचित्रकर्णिकावदानोद्धृत : बौद्ध कथासङ्ग्रह नेवारीमा नामक पुस्तक सन् १९३१ नेवारीको मूलसहित रोयल एसियाटिक सोसाइटी लण्डनबाट प्रकाशित भयो । यही नै उनको पहिलो मुद्रित नेवारीको पुस्तक थियो । यसले उनलाई कुशल अनुसन्धाताको रूपमा प्रस्तुत गरायो । यसमा नौवटा कथाहरूको रोमन लिपिमा अनुवाद हुनुको साथै शब्दावली र नेवार जाति, भाषा र केही शुरूका साहित्यिक रचनाहरूको परिचय पनि दिइएको छ । यस पुस्तकको भूमिकामा शुरुमै उनले यसरी लेखेका छन् -

युरोपमा अहिलेसम्म नेवारीले थोरै अनुसन्धाताहरूलाई मात्र आकर्षित गरेको छ । सबैभन्दा पहिले सन् १८९१ मा दिवंगत प्रोफेसर अगष्ट कोन्रादीले यसको व्याकरणको रूपरेखा (खाका) वैज्ञानिक ढङ्गले प्रकाशित गरे । उनको ध्यान यतातिर त्यसबेला आकृष्ट भयो जब उनले नेपाली पाण्डुलिपिबाट धेरै भ्रष्ट (पाठदोष) भएको संस्कृतको पुस्तक प्रकाशित गरे । त्यसैबाट उनले नेपाली भाषाको महत्वबारे थाहा पाए । उनले आफ्नो व्याकरण प्रकाशित गर्दाताका यस भाषाप्रति उनको ज्ञान सीमितै थियो । उनका धेरैजसो कथन राम्रो थिएनन् । विशेष गरी क्रियापदको बनावटप्रति उनको विचार धेरै भ्रमपूर्ण रहेको सावित भयो । सन् १८९३ मा उनले दिवंगत मिनाएफको सङ्ग्रहबाट मूल्यवान् भूमिकासहित संक्षिप्त संस्कृत-नेवारी शब्दकोश प्रकाशित गरे । यसबाहेक उनले नेवारीमा विशिष्ट भाग आफ्नो पत्र भारतीय चीनियाँको तुलनात्मक भाषा विज्ञानसम्बन्धी एउटा आधारभूत ग्रन्थ नामक सगोत्री भाषाहरूको सिलसिलामा प्रस्तुत गरे । मैले पनि धेरै अधिदेखि नेवारी भाषा अध्ययन गरिरहेको तथा युद्ध र धेरै दिनसम्मको विरामीले थला परे पनि यस विषयमा केही केही प्रकाशित गरेको छ ।

त्यसपछि उनी फेरि थला परे । उनी आफ्नै देश डेनमार्क फर्के र अस्पताल भर्ना भए । केही वर्षपछि विरामीबाट तडग्रिएपछि पुनः कार्ल्सबर्गबाट पाएको अनुदानबाट आफूले वर्षौं वर्ष लगाएर अनेकौं पाण्डुलिपिहरूबाट सङ्ग्रह गरेको शब्दहरूलाई विस्तार गरेर उनले शब्दकोश तयार पारे । रोयल डेनिस एकेडेमी अफ साइन्सेज् एण्ड लेटर्सबाट स्वीकृत गरी १९३६ मा ६ म्अतप्यलवचथ या तजभ ऋविककष्ष्वि ल्मधवचष (क्लासिकल नेवारी शब्दकोष) नामक उनको ग्रन्थ प्रकाशित भयो । जोर्गेनसनले उक्त पुस्तकको भूमिकामा “क्लासिकल नेवारी” भनी हातले लेखेको पुस्तकमा प्रयोग भइरहेको भाषालाई भनेका छन् । यो ग्रन्थ १९२७ मा प्रकाशित लेख खभचकगअज भप्लभक ध्यचतभचभदगअजभक मभच ल्मधवचष-कउचवअजभ लाई नै परिवर्तित एवं परिमार्जित गरी पुस्तकाकार दिएको कुरा उनले सोही ग्रन्थको भूमिकामा स्वीकार गरेका छन् । यो शब्दकोश निर्माण गर्न विभिन्न विश्वविद्यालयमा रहेका २३ वटा स्रोत सामग्रीको रूपमा निम्नलिखित पाण्डुलिपिहरूबाट शब्दहरू सङ्ग्रह गरेको कुरा पनि उनले लेखेका छन् :

१. ने.सं. ७९५, र ९२१ (/ इ.सं. १६७४) मा नेवारीमा लेखिएको बेतालपञ्चविंशतिका (१, २)
२. ने.सं. ८२० (इ.सं. १६९९ को) बनारदस्मृति नेवारी भाष्यसहित संस्कृतमा ।
३. ने.सं. ८३२ (इ.सं. १७११) को बैद्याङ्ग,
४. ने.सं. ४८१ ? (इ.सं. १७८५ को) हितोपदेश (१-२) ।
५. ने.सं. ९५१ (इ.सं. १८३०) को) संस्कृत र नेवारीको मदनविनोद ।
६. ने.सं. ८११ र ९६५ (इ.सं. १८४४) को चाणक्यसारसंग्रह, । १-२ (संस्कृत-नेवारी) ।
७. ने.सं. ९७१ (इ.सं. १८५०) को नेवारीको भागवत पुराण ।
८. ने.सं. ९७९ (इ.सं. १८५४) को संस्कृत-नेवारी कविता नामसंगीति ।

यी बाहेक संवत् नखुलेका नेवारीका केही पुस्तकहरू पनि छन्, जस्तै हितोपदेश, बत्तीसपुत्रिका कथा, शुक सप्त तथा पापपरिमोचन आदि ।

यसबाहेक हडसन पेपर खण्ड ३४, २४ र ८२ (खण्ड ३३ मा एकजना नेपाली (खर्दार जीतमोहन) द्वारा अमरकोषबाट रोमन लिपिमा लेखिएका शब्दहरू पनि समाविष्ट छन् । साथै डेनियल राइट लिखित ए हिस्ट्री अफ नेपालमा समाविष्ट गरिएका केही नेवारी शब्दहरूको साथै हायन्स आफैँद्वारा सम्पादित विचित्रवदानोद्धृत पुस्तक पनि रहेका छन् ।

मिति नभएका ग्रन्थहरूबारे काशीनाथ तमोटले यसरी स्पष्ट पारेका छन्-

मिति नभएका सन्दर्भ ग्रन्थहरू धेरैजसो मल्लकालपछिको भनी संकेत गरिएको छ । अर्को स्रोतमा देखाइएको हडसन पत्रावली संख्या- ३३ खर्दार जीतमोहनले लेखेको संस्कृत नेपालभाषा शब्दावली, पत्र संख्या २४ संस्कृत नेपाल भाषा नेपालको वर्णन र ग्रन्थ ८२ संस्कृत-नेपाली-नेपाल भाषा व्याकरण हडसनकै प्रेरणाले लेखेको देखिन्छ । ब्रायन हफ्टन हजसन (ने.सं. १२०-१०१४) नेपालमा २० वर्ष (ने.सं. १४४-१६३) बसेका थिए । हडसन पत्रावली ८ ललितपुर (पाटन) का पण्डित अमृतानन्दले ने.सं. १५१ मा लेखेको व्याकरण हो । (मल्ल १९८०, ४१) । वास्तवमा जोर्गेनसनका स्रोतहरूमा करीब २७ प्रतिशत उत्तर मल्लकालीन सामग्री रहेका छन् ।

यस शब्दकोषमा कुल ६००० नेवारी शब्दहरूको अङ्ग्रेजी अर्थ दिएको पाइन्छ । १७८ पृष्ठको ग्रन्थमा प्रयुक्त प्रत्येक शब्द कुन ग्रन्थमा प्रयोग भएको छ भनी त्यसको पनि संकेत दिइएको छ ।

त्यही साल उनको अर्को नेवारीको क्रियामा भाषासम्बन्धी टिप्पणी लिङ्गिबिस्टिक सर्भे अफ् इण्डिया (भारतको भाषासम्बन्धी सर्वेक्षण)मा आधारित तिब्बर्मेली भाषासँग तुलना गरिएको लेख अक्टा ओरेन्टालिया (खण्ड १४) मा प्रकाशित भयो । सोही एकेडेमीले उनको अर्को बृहत् ग्रन्थ बत्तीसपुत्रिकाकथा (सिंहासनद्वाभिंशतिकाकोनेवारी पाठसहित, १९३९ मा) प्रकाशित गर्‍यो ।

उनले बत्तीसपुत्रिकाकथामा उपयोग गरेको सन्दर्भसूचीले उनलाई पूर्वीय आख्यायिका साहित्यको विशेषज्ञका रूपमा प्रस्तुत गर्‍यो ।

उनको अर्को अन्तिम नेवारी प्रकाशन क्लासिकल नेवारी व्याकरण सन् १९४१ मा प्रकाशित भयो । यसमा उसले आफूले अध्ययन गरेका पाण्डुलिपिमा प्रतिपादन गरेका भाषाका तथ्यहरूलाई राम्ररी व्यवस्थापन गरेका छन् । यस ग्रन्थमा उनले कमसेकम ५०० वर्षसम्मको अनेक प्राकृतिक परिवर्तनलाई समेत स्थान दिएर नियमद्वारा बाँध्ने काम गरेका छन् । उक्त व्याकरण ग्रन्थको भूमिकामा हायन्सले यसरी उल्लेख गरेका छन्-

प्रस्तुत व्याकरण नेवारी पाण्डुलिपिहरूमा आधारित एउटा स्वतन्त्र ग्रन्थ हो । अहिलेसम्म पनि प्राचीन नेवारीको सम्बन्धमा भएको छैन ।

सोही नेवारी व्याकरणको विवेचना गर्दै ठाकुरलाल मानन्धरले “भीगु पुलांगु भाषाया व्याकरण” शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा लेखेका छन् -

प्रस्तुत पुस्तक निकै राम्ररी लेखिएको छ । त्रुटि साह्रै कम छ । प्राचीन भाषालाई अपनाएर लेखेको हुँदा नयाँ भाषाको व्याकरण त यो हुँदै होइन । त्यसो भन्नाले यो अनुपयोगी पनि होइन । बरू अति नै उपयोगी छ । विशेष गरी भविष्यका वैयाकरणहरूलाई, किनभने उनीहरूलाई आवश्यक सबै सामग्री यसमा समावेश भएका छन् । त्यसैले यो ग्रन्थ पथप्रदर्शक पनि हुनसक्छ । लेखकले धेरै परिश्रम गरेको देखिन्छ । हाम्रो प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूको अध्ययन गरेको देखिन्छ ।

उनको यस योगदानको मूल्यांकन गर्दै टमोट लेख्छन्-

हायन्स जोर्गेनसन्ले सबैभन्दा पहिले अनुवाद गरेर पछि त्यसैलाई आधार मानेर रचेको शब्दकोश र व्याकरण धेरै वैज्ञानिकखालको छ । हायन्सले ने.सं. १०५६ मा नै नेवारीको आफ्नो खालको वर्णानुक्रम बनाए, जसलाई अहिलेसम्मन् नेवारी भाषा क्षेत्रमा प्रयोग गर्न सकेको छैन । नेपालमा कहिल्यै नआइकन, कुनै नेवारसँग नभेटेकन, प्राचीन ग्रन्थको आधारमा बनाएको वर्णानुक्रम साँच्चै नै सहज ज्ञानको प्रमाण हो । नेवारीको वर्ण पद्धतिको निर्धारणमा उनीजस्तो अहिलेसम्मन् नेपालका कुनै विद्वान् अधि गर्नसकेका छैनन् ।

यसबाहेक पछिल्ला वर्षहरूमा उनको एक मात्र कृति सन् १९१५ मा क्याम्प अस्पतालमा छुँदाखेरि नै एलिसयन उपभाषामा लेखेको पुस्तक “एलिसिस्क फर्मलरे” नामक ग्रन्थ सन् १९५० मा प्रकाशित भयो ।

त्यसपछि हायन्सले अरू कुनै पनि ग्रन्थ टुंग्याएनन् । अमेरिकी विद्वान रबर्ट शेफरको “नेवारी र चीन-भोटिया भाषा” विषयक तुलनात्मक अन्वेषणात्मक लेख स्टुडिआ लिङ्गिबिस्टिका (खण्ड ६, १९५२) लुण्ड एण्ड कोपेनहेगवाट प्रकाशित पढन पाएकोमा साह्रै खुशी लाग्यो, किनभने उक्त लेखमा समावेश गरिएका नेवारीका धेरैजसो अंशहरू हायन्स जोर्गेनसन्कै कृतिहरूबाट उद्धृत गरिएका थिए ।

उनको सम्पादन कार्यलाई स्वीडिस विद्वान सीगफ्रेड लिनहार्डले अधि बढाए । उनले मणिचूडावदानोद्धृतः बौद्ध पुनर्जन्मको कथा नेवारीमा नामक पुस्तकको सम्पादन गरी अनुवादसहित हायन्स जोर्गेनसन्कै स्मृतिमा सन् १९६३ मा प्रकाशित गरे । उक्त पाण्डुलिपि स्व. जोर्गेनसन्ले बर्लिनमा पढेका थिए । यसभन्दा अधि उनले सन् १९६१ मा रोममा सम्पन्न प्राच्यविद्हरूको सम्मेलनमा दिएको एउटा प्रवचनमा उनलाई “नेवारी अनुसन्धानका अग्रणी” भनी

उल्लेख गरेका थिए । आफ्नो नेवारीगीतिमञ्जरी: काठमाडौं उपत्यकाका नेवारहरूको धार्मिक र लौकिक काव्यमा लीनहार्डले नेवारहरूको अर्को साहित्यिक गतिविधिबारे नजिकमा पुग्न सहयोग गर्दछ ।

आफ्नो देश डेनमार्कमा भन्दा नेपालमा धेरै चिनिने तथा यसरी भ्रमणै आफ्नो सारा जीवन नेवारी भाषाको अटुट अध्ययन र विश्लेषण गर्नुका साथै यस भाषाबारे तीनवटा लेख र चारवटा ग्रन्थ युरोपका अन्य भाषामा अनुवाद गरी प्रकाशनसमेत गरेर युरोपमा नेवारी भाषाको प्रचार प्रसार गर्ने हायन्स जोर्गेनसन्को देहावसान सन् १९५४ फ्रेब्रुअरी ६ का दिन भयो । तदनन्तर उनलाई कसैले सम्झेनन् । सन् १९५८ मा पर्यटनसम्बन्धी विख्यात लेखक कार्ल इस्केलुन्डले काठमाडौं उपत्यकासम्बन्धी एउटा लेख उनलाई स्मरण गरेर एक साप्ताहिक पत्रिकामा छपाएका थिए ।

उनीसँग नेपालबाट पत्र व्यवहार गर्ने एकजना मात्र रहेछन्- पुष्परत्न सागर । आफू व्यापारको सिलसिलामा ल्हासामा रहँदा उनले सन् १९३८ मा डेनमार्कको एकजना प्रकाशकसँग हायन्सका पुस्तकहरूको साथै ठेगाना पनि मागी पठाएका रहेछन् । उनले पठाएको पुस्तक र ठेगाना प्राप्त भएपछि उनले सोभै पत्राचार गरेका रहेछन् । उनले हायन्ससँग सन् १९३८ सो कुरा आफ्नो एउटा संस्मरणात्मक लेखमा उल्लेख गरेका छन् । ने.सं. १०७२ मा तदनन्तर उनले आफ्नो पुस्तक सुबोध नेपालभाषा व्याकरण प्रकाशित गरेपछि एकप्रति उनलाई उपहारस्वरूप पठाइ दिएका थिए । प्राप्ति स्वीकारपछि हायन्सले यसरी प्रतिक्रिया लेखिपठाएका